

Ərəstun Baxşəliyev
Qulam Əzizov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZÜNÜDƏRK VƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ETNOPSİXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, etnos, etnik-psixoloji xüsusiyyətlər, etnik şüur, sosial və etnik identiklik*

Keywords: *self-awareness, self-esteem, ethnos, ethno-psychological features, ethnic consciousness, social and ethnic identity*

Ключевые слова: *самосознание, самооценка, этнос, этнические особенности, этнознание, социальная и этническая идентификация*

Müasir dövrdə insanın daxili aləminin, özünüdərkətməsinin öyrənilməsi bir çox elmlərin əsas problemlərindən biridir. Bu problemin araşdırılması olduqca aktualdır. Bu məsələnin aktuallığı yalnız özünüdərkətmə probleminin bir sıra nəzəri məsələlərinin öz həllini tapması ilə yekunlaşmayıb, həmdə insanın həyat mövqeyinin formalaşması ilə bağlı praktiki məsələlərin həll edilməsi ilə də şərtlənmişdir. Digər tərəfdən isə özünüdərkətmənin yaşa uyğun dəyişməsi, onun strukturunda yeni məzmun və formanın ortaya çıxması, şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırmasının istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətin özünüdərkətməsi hər zaman psixoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Aparılan tədqiqatlardan məlumdur ki, özünüdərkətməyə şəxsiyyətin mühüm komponenti kimi baxmaq lazımdır. Onun vasitəsilə insan nəinki xarici aləmi dərk edir həmçinin o sosial təcrübəni mənimsəyir. Özünüdərk istəyi, bütün insanlarda əsas amildir. Özü ilə əlaqədar bilmədiyi hər hansı bir məsələni öyrənmək düşüncəsi insanda böyük bir həyəcan yaradır. Bu həyəcan, əslində qorxu ilə qarışıq bir maraq duyğusudur. Bu cür duyğuların yaşanması insanların özündən belə gizlətdiyi məlumatlara sahib olduğunun fərqiində olmasından qaynaqlanır. Hər kəs zaman-zaman özünü anlaya bilməz, etdiyi davranışa məna verə bilməz. İnsanın özünü tanımasını, çox vaxt şüuraltı mənbələrin mövcud olması ilə əlaqələndirirlər. Əslində isə insanın özünüdərkini onun şüuraltı məlumatlarının mövcudluğu ilə, eləcə də öz psixi vəziyyətinə nəzarətlə bağlıdır.

Özünüdərk, insanın psixoloji və fiziki baxımdan özündə olanları bilməsi, özündə olanların fərqiində olması və bunları doğru qiymətləndirməsi ilə əlaqədarır. Özünüdərk bir insanın fiziki xüsusiyyətlərini, duyğularını, düşüncələrini, istək və ehtiyaclarını, güclü və zəif istiqamətlərini, məqsəd və dəyərlərini, qabiliyyətlərini və bacarıqlarını dərk etməsi və bunların fərqiində olmasını ifadə edir. Bu proses insana özünü ətraf mühətdən seçmək və fərqləndirmək imkanı verir. Özünü-

dərketmə sosial xarakter daşıyır və bu proses insanların qarşılıqlı əlaqəsi olmadan formalaşa bilməz [1, s.19].

Özünü yaxşı tanıyan bir insan yaşayacaqları qarşısında nələr hiss edəcəyini, nələr düşünəcəyini və necə davranacağını öncədən müəyyən edə bilir. Özünüdərək dedikdə əsas olaraq insanın özünün psixi xüsusiyyətlərinin fərqiində olması, öz psixi xüsusiyyətlərini bilməsi nəzərdə tutulsa da, insanın öz bədəninin fərqiində olması da özünüdərək ilə yaxından əlaqəlidir. Bir çox insanlar somatik xüsusiyyətlərinin fərqiində olsa da bunların bəzilərini qəbul etmək istəmirlər, sanki elə deyilmiş kimi rəftar edirlər. Məsələn, bir çox insanların obyektiv olaraq bədən ölçülərinin normal bədən ölçülərinə uyğun hesab etmədiyi və doğrudan da normal bədən ölçülərinə malik bəzi insanlar özlərini sanki kök hesab edirlər, buna görə diskomfort hissələr yaşayırlar. Bu, ilk baxışdan “natamamlıq kompleksi”nin təzahürü kimi qiymətləndirilsə də, əslində isə sosial təcridən, fiziki əlamət haqqında natamam biliklərdən doğan xüsusiyyətdir.

Özünüdərək insanın öz davranışlarını müşahidə etməsini, özünü və başqasını mühakimə edə bilməsini və yaşadığı duyğulara dözə bilməsini tələb edir. İnsanın özünü tanıma müddətində zaman-zaman başqalarının qiymətləndirmələrini və digər insanlar üzərində yaratdığı təsirləri müşahidə etməsi özünüdərək üçün çox faydalıdır [2, s.23].

Özünüdərketmə şəxsiyyətin strukturunun əsas komponentlərindən biri olub, elə bir daxili mexanizmdir ki, onun köməyi ilə insan kənar təsiri qavramaqla kəfiyyətənlənmiş, eyni zamanda müstəqil şəkildə öz imkanlarını dərk edərək öz fəaliyyətini tənzimləyir. Nəticədə insan yalnız daim təmasda olduğu xarici mühiti əks etdirmir, eyni zamanda özünü bu mühitdən ayıraraq öz daxili aləmini dərk edir. Fərdin özünüdərkinin formalaşmasına onun daxil olduğu etnosun özünüdərək prosesi də təsir göstərir. Hər bir xalq və ya etnos özünü düzgün qiymətləndirmək və tərəqqiyə nail olmaq üçün yalnız özünün sosial-iqtisadi tarixi keçmişinə deyil, həm də öz psixoloji keçmişinə dərinədən bələd olmalıdır. Yəni etnos və ya xalq kim olduğunu, özünü nə zaman və necə dərk etdiyini hansı mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərə, adət-ənənələrə, stereotip və yönümlərə malik olduğunu, necə tərəqqi etdiyini, tarix boyu nə kimi psixoloji dəyişikliklərə məruz qaldığını da yaxşı bilməlidir. Bu isə xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tarixi planda araşdırmadan, onu ətraflı öyrənmədən mümkün deyildir. Çünki etnosun təşəkkülü etnik-psixoloji xüsusiyyətlərdən kənar da götürülə bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, xalqa məxsus etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusunun təmərküzləşmiş formaları ilk növbədə həmin xalqın folklor və bədii ədəbiyyat materiallarında maddiləşir. Odur ki, xalqın ümumi etnik simasını, etnik xarakterini, digər etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini, ilk növbədə etnosun özünüdərketməsinin xüsusiyyətlərini, araşdırmaq üçün yazılı abidələr, folklor materialları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [3, s.51].

Etnik psixoloji xüsusiyyətlər içərisində, ilk növbədə diqqəti cəlb edən cəhət etnosun özünüdərketməsi və etnik şüur səviyyəsidir. Yəni etnik özünüdərketmə və etnik mənsubiyyətin anlamı etnik əlamətlər sırasında başlıca yer tutur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının sosial psixoloji və etnopsixoloji təhlilindən aydın olur ki, das-

tanda təsvir olunan oğuz etnosunda özünüdərkətmə, yəni müəyyən etnosa mənsubiyyətin anlaşılması aydın surətdə nəzərə çarpır. Başqa sözlə, oğuz etnosunun formalaşması sosial-psixoloji mexanizim etibarlı ilə biz və onlar münasibətlərinin dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi səviyyəsində cərəyan edir. Burada etnosun özü haqqında biliyi, şüur səviyyəsini isə özü ilə bərabər daha çox başqaları, yəni digər etnos haqqında bilik kimi xarakterizə edilir. Deməli, etnik özünüdərkətmə əsasən öz birliyi haqqında, etnik şüur isə həm də başqa birliklər haqqında olan bilikdir.

Etnik özünüdərkətmə etnos üzvlərinin öz etnik birliklərinin davranış və rəftarı, münasibətlər sistemi, xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri, nailiyyət və nöqsanları haqqında təsəvvür və mülahizələrlə ayrılmaz surətdə əlaqəlidir. Etnik psixoloji xüsusiyyətlərin təşəkkülünün əsasını “biz” və “onlar” qarşıdurması, yəni öz etnosunu başqa etnoslara qarşı qoymaq, onları qarşılaşdırmaq əsasında aralarındakı oxşar və fərqli cəhətlərin dərk edilməsi təşkil edir. Etnik qruplar arasında belə qarşılaşdırma varsa, deməli özünüdərkətmə də vardır. Etnik özünüdərkətmənin təşəkkülü ümumən etnosun tərəqqisi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki etnosun özünüdərkətməsi səviyyəsi bir tərəfdən xalqın, millətin, obyektiv şəkildə fəaliyyətdə olan əlamətlərinin, xüsusiyyətlərinin inikasıdır və müvafiq avtostreotiplərdə, etnik identifikasiyalarda, tarixi keçmiş, ərazi birliyi haqqında təsəvvür və anlayışlarda təsbit olunur. Digər tərəfdən isə etnik özünüdərkətmənin özü xalqın mədəniyyətinin, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin inkişafını stimullaşdırmağa, mənəvi dəyərlərin yaradılmasına və mədəniyyətin tarixi fondunun geniş yayılmasına fəal nüfuz etməyə, xalqın tarix boyunca yaradılmış ədəbi abidələrinə, incəsənət əsərlərinə, adətlərə, mərasimlərə, marağı qoruyub saxlamağa kömək edir [4, s.79].

Müasir dövrdə etnik identiklik getdikcə güclənir. Bu da elmi-texniki tərəqqi və iqtisadi amillərlə yanaşı sosial psixoloji amillərdən də aslıdır. Məlumdur ki, psixoloq üçün etnos hər şeydən əvvəl psixoloji birlik, psixoloji ümumilikdir. Bu halda etnos üzvlərində ümumi mənəvi sərvətlər formalaşır və onların hər-birinin öz etnosu tərəfindən müdafiə olunmasına inam güclənir. Başqa sözlə etnosun formalaşması və özünüdərk etnos üzvlərində stabillik yaradır. Etnosun milli özünüdərk azadlığı dedikdə isə burada xalqların azadlıqla bağlı milli mənlilik şüurunun formalaşması prosesləri nəzərdə tutulur. Milli mənlilik şüurunun formalaşması xalqlar üçün rəsmi xarakter daşımır. Onun meydana çıxması üçün uzun bir vaxt və əlverişli şərait tələb olunur [4, s.79].

Etnos üçün onun mövcudluğu və özünüdərkətməsi, ən əsasında özünüqiymətləndirməsi üçün nəsillərarası əlaqəni, öz adət-ənənələrini hifz etmələri vacib və zəruri şərtidir. Müasir dövrdə hər bir etnosda öz əcdadlarına, öz soykökünə maraq getdikcə güclənir. Bu cəhət müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə, ekoloji şəraitdə, xüsusəndə etnoslararası münasibətlərdə qeyri-stabilliyin artması ilə əlaqədardır. Buna görə də bir çox insanlar, hətta gənclər tarixin dərinliklərinə baxmağa, öz əcdadlarının mənəvi sərvətlərində stabillik və mühafizə axtarmağa meyl edirlər. Odur ki, müasir insanların nəzərlərində öz etnosları xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir.

Etnosun özünüdərk və adekvat özünüqiymətləndirməsi üçün sosial identikliklə yanaşı etnik identiklikdə vacibdir. Doğrudur etnik identiklik sosial identikliyin bir hissəsidir, lakin etnik identiklik insanın müəyyən etnik ümumiliyə aid olmasını aydın surətdə anlamaqla bağlıdır. Bir sıra hallarda gənclərimizin bir çoxu bizim türk etnosları ilə mənşə birliyimizi aydın surətdə dərk etmirlər. Buradanda etnik identikliklə ümumən identiklik anlayışının məzmunu çox vaxt aydın dərk edilmir [5, s.14].

J.Piaje etnik identikliyin formalaşmasının yaş mərhələlərini belə müəyyən etmişdir. Onun fikrincə uşaq 6-7 yaşlarında özünün etnik mənsubiyyəti barədə ilkin və həm də kəsik-qırıq informasiya əldə edir. Lakin bu yaş mərhələsində onun üçün əsas cəhət ailə və onun sosial əhatəsidir, hələ öz ölkəsi, etnik qrup barədə təsəvvürü yoxdur. 8-9 yaşlarında isə uşaq özünü öz etnik qrupu ilə aydın surətdə identikləşdirir, həmdə identikləşmə üçün əsaslar tapır. Valideynlərin milliyyəti, yaşayış yeri, ana dili, milli hisslər baş qaldırmağa başlayır. Artıq 10-12 yaşlarında etnik identiklik tam həcmdə formalaşır, yəni öz etnosunu müəyyən əlamətlərə görə digər etnoslardan fərqləndirir. Lakin bu proses kortəbii surətdə baş vermir, buna ailə tərbiyyəsi, təlim-tərbiyyənin məzmunu və istiqaməti ciddi təsir göstərir [3, s.112].

Etnosun özünüqiymətləndirməsi mürəkkəb proses olub onun özünü necə dərk etməsi ilə əlaqədardır. Yəni etnosun özünüdərk etməsi, öz imkanlarını, öz keyfiyyətlərini, başqa etnoslar içərisində öz yerini və mövqeyini qiymətləndirməsini, öz davranış və rəftarının tənzim olunmasını təmin edir. Etnosun ətraf ələmə, başqa etnoslara münasibəti onun özünüqiymətləndirməsindən asılıdır. Bununla da etnosun özünü necə qiymətləndirməsi onun inkişafına, tərəqqisinə, fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edir. Burada, heç şübhəsiz, ayrı-ayrı şəxslərdə olduğu kimi, etnosun iddia səviyyəsi də mühüm rol oynayır. Başqa sözlə fərd olaraq hər bir insan öz qarşısına müxtəlif məqsəd və ya vəzifələr qoyur, onları uğurla yerinə yetirir, bunun üçün intellektual imkanlarını, iradi söylərini müvafiq olaraq səfərbər edə bilir. Odur ki, fərdin iddia səviyyəsi ilə real imkanları arasında ziddiyyətin artması onun özünü düzgün qiymətləndirilməsinə ciddi təsir edir və nəticədə onun davranış və rəftarı qeyri-adekvat olur. Beləliklə də etnosda emosionallıq, həyəcanlılıq artır. Etnosun qeyri-adekvat özünüqiymətləndirməsi onunla digər etnoslar arasında konfliktlərin yaranmasına da səbəb ola bilər. Əlbətdə, etnosun özünüqiymətləndirməsi dinamik bir proses kimi, yəni inkişaf edən, dəyişilən, yeni keyfiyyətlər kəsb edən bir sosial psixoloji fenomendir və bir sıra amillərlə şərtlənir [3, s.79].

Xalq özünüdərk edəndə daha güclü olur. Özünüdərk edəndə onda bəşəri hisslər daha qabarıq şəkildə əksini tapır. Özünüdərk etmə çoxsahəli, çoxplanlı, mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. Onun özünün qanunauyğunluqları vardır. Bu qanunauyğunluqlar isə bir tərəfdən bəşəri əhəmiyyət kəsb edir, bütün insanlığa xalqlara aid olur, digər tərəfdən fərddi xarakter daşıyır, müəyyən bir xalqdan, onun psixologiyasından, həyat şəraitindən asılı olur [6, s.83].

Çox böyük tarixi keçmişə malik olan, ciddi tarixi qəhrəmanlıqlar nümunəsi göstərən xalqımız müxtəlif sosial psixoloji amillərin təsiri ilə müəyyən dövrlərdə mütiləşir, öz hüquqlarını, sosial mövqeyini qoruyub saxlaya bilmir. Bu halda

etnosda qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə üstünlük kəsb edir. Nəticədə xalq mütiləşir, tez təsirə qapılır. Burada sosial sirayət mexanizmi mühüm rol oynayır. Yəni xarici və daxili təzyiqlər asanlıqla geniş kütlələrə sirayət edir, xalqda özünə inam azalır.

Məlumdur ki, etnos da milli mənlük şüurunun formalaşması ilk növbədə xalqın özünü düzgün dərk etməsi və adekvat qiymətləndirməsi ilə əlaqədardır. Bunun üçün etnosun ümumən xalqın öz nöqsan və qəbahətlərini də görməsi, onlardan xilas olmaq yolları üzərində düşünməsi çox zəruridir. Bu halda xalqın özünüdərkə və özünüqiymətləndirməsinə daha yüksək səviyyəyə qalxmış olar.

Məhz indiki şəraitdə xalqın hər bir üzvünün, ümumən bütün xalqın özünü dərk etməsi və adekvat özünüqiymətləndirməsi çox ciddi sosial əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Ümumi psixologiya . Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə . – Bakı, “Maarif”, 1982, 493s.
2. Bekir Onur. Gelişim psikolojisi, Yetişkinlik, yaşlılıq, ölüm. İmge Ritabeyi Yayınları. – Ankara, 1997, 368 s.
3. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. – Bakı, “Renessans”, 2001, 374s.
4. Dədəyev S.M. Psixologiya və fəlsəfə. – Bakı, “Qanun”, 2008, 490s.
5. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı, “Avropa”, 2005, 286s.
6. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Bakı, “Maarif”, 1995.

Summary

Ethno-Psychological Essence of Self-Awareness and Self-Esteem

The article considers self-awareness as the main component of personality structure. It is noted that consciousness involves the mental and physical features, goals, values, abilities and skills of a person. This article also deals with the level of ethnic awareness and ethnic consciousness. The age periods forming ethnic identity are also analyzed.

Резюме

Этнопсихологическая сущность самосознания и самооценки

В статье рассматривается самосознание как один из важных компонентов структуры личности. Отмечается, что самосознание представляет собой совокупность психических и физических особенностей, целей и ценностей человека, их сознание и оценивание. В статье также говорится об уровне этнического самосознания и этнического сознания, анализируются возрастные периоды формирования этнической идентичности человека.

Rəyçi: dos. Ə.Ə.Əliyev